

A szelíd kritika és toleráns töprengés klasszikusa Konrád 75

“Teremtő ég, mit mondjak nekik?” – írja Konrád György, a *Fenn a hegyen, napfogyatkozáskor* (2003) végefelé, egy másnap tartandó beszédére készülve. Mit írjak, mondom magamban én is, Kőrösi P. József kérésére, a titokban készülő születésnap ajándék-kötetbe, én, aki nem kedvelem az ünnepeket. Mit írjak, még hozzá kézzel, mint Konrád az említett könyv előzetes kiadásának első és utolsó lapjain. Hiszen több mint két évtizede már írógépen sem írok, csak a kezem alól időről időre kifutó – rendre elavuló – computereken, a folyton változó – javuló vagy inkább egyre bonyolultabbá váló – szövegszerkesztőkben. Igaz, jegyzetelni továbbra is csak kézzel szoktam; legyen pusztán jegyzet ez is.

Leveszem könyvespolcainkról a Konrádokat: valami 17-et számolok össze, igen kevés szerző van, akinek könyvei elérik nálam ezt a számot. Könyvek, kezdve *A látogató* első kiadásától (1969), ebbe akkor még a recenziók adatait is beleírtam, ahogy a szakkönyvekbe szoktam. Ez a sok azonban nem mind: fele vagy kétharmada lehet a magyarul megjelenteknek talán. Itt van az *Antipolitika* stencilezett szamizdat kiadása (1986), ezt a könyvet először nem is magyarul olvastam: angolul, a Csendes-óceán partjához közeli egyetem könyvtári példányát, a *Cinkos-t* (1982) szintén.

Szelényi Ivánnal közös könyve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (1978), berni–párizsi kiadásban van meg, a példányt – emlékezetem szerint – Londonból hoztam magammal, Szent Pálnak hála, a katedrális melletti, a fellazításunkra fenntartott kis ingyen-könyvesboltból, ahol pompás művészeti könyvek mellett itthon tiltott könyveket is választhatott magának a betérő kelet-európai, ez volt az egyetlen magyar nyelvű könyv, amelyet magammal mertem hozni, és amely szerencsésen át is jutott a hegyeshalmi vasfüggönyön (igen, vonaton mentem–jöttem: fontos volt, hogy egy-egy félnapra megállhattam, Párizsban a Louvre, Münchenben az assziriológiai szeminárium könyvtára miatt, az utóbbiban készített szakirodalom-xeroxok tömegében lapult meg *Az értelmiség*, a kalkulátor fennakadt, ez nem). Annak idején, 1980 körül, az Ókortudományi Társaságban szerettem volna egy felolvasó ülést szervezni, amelyen Konrád tartja a bevezető előadást, a tudományos ókori témák előtt egy közérdekűt, a Társaság akadémikus elnöke leintett, Gyuri elutazott külföldre, a nem egészen naiv tervből nem lett semmi, de a könyv engem továbbra is foglalkoztatott, biztosan szerepe volt abban, hogy már jóval később egyik könyvem alcímében ezt a kifejezést használtam: “az értelmiség felelőssége”. Azt hiszem, az az izgatottság, amelyet Konrád és Szelényi könyve itthon bizonyos körökben kiváltott, indokolt volt, de a rendőrség és a titkosszolgálat helyett, amelyek már a kézirat példányait is, mint nehezen fogható szabad hírekből tudni lehetett, nagy erővel vadászták (1974): a rendőrség helyett inkább a vezető értelmiségnek kellett volna idegesen reagálnia, a tudós – helyenként, a kor elterjedt módszerével szándékosan eltudományosított – fejtegetések konkluziója ugyanis, ahogyan én értettem, az volt, hogy napjainkban az értelmiség eladta magát a párt-hatalomnak. Az értelmiségnek, hogy jobbító eszméit érvényre juttassa, cselekvési tere van szüksége, ezért közelébe akar kerülni a hatalomnak: a könyv Posa márki és Don Carlos tragédiája helyett a diktatorikus rendszer szolgáló-értelmiségének valóságos osztályá szerveződését írja le.

Régóta van kapcsolatom Konráddal. Nem szoros, talán még barátinak se nevezhető, de figyelni mindig tudtam rá. 1961/62-ben egy szobában ültünk a Magyar Helikon könyvkiadóban, ő a Tolsztoj-összest szerkesztette, szerkesztőségi értekezleteken bátor kritikus volt; akkoriban ültem egyszobás lakásában is, valahol a Marczibányi tér közelében, ahol spanyolfal különítette el a világtól íróasztalát; majd ittunk együtt kávé Párizsban, véletlenül összetalálkoztunk a Notre Dame előtt, irigykedve néztem útlevelemben a végtelenül hosszú (365 napos?) kinntartózkodási engedélyt, én éveken át, mindig az utolsó percben, egy-egy konferencia öt napjára kaptam – de persze, tudtam, hogy az ő kerek éve valójában egyfajta távortartás, száműzetés; terveztünk közösen – párhuzamos – írásokat Jeremiásról, az én cikkem elkészült (1985), de közös könyv nem lett, amit ő írt volna erről, benne van az életművében; meghívott a Demokratikus Charta önkéntes bizottságába, tanúsíthatom, hogy a kezdeményezésnek nem két párt összebékítése volt a célja, amint némely politológus utólag rosszhiszeműen félreértelmezi: az 1990-es évek elején sokan tiltakozni akartak, és valóban tiltakozni kellett, az utcára is kiömlő barna politikai szenny ellen, amelynek az akkori kormányzat utat engedett, sőt, a közeli jei öntötték is, és amely ellen tiltakozásra van szükség ma is; nemrég pedig elnök voltam Láng Júlia és Gyuri Miklós nevű – még a helikonos időkben született – fiának angol nyelvű, kitűnő előadásán, amelyet a XX. század eleji zsidó polgárosodásról tartott. Sorolhatnám, ahogy a nyegle szleng mondja. Mindezt csak azért, hogy jelezzem: születésnap ide vagy oda, csaknem fél évszázad óta tisztelem és szeretem Konrád Györgyöt.

Egyszer írtam is róla, *A láthatatlan hang. Zsidó tárgyú elmélkedések* (1997) című kötetéről (ÉS, 1997/51–52). Idemácsolom érdemi részeit, megvan a minta hozzá, talán nem színezem ki túlságosan a történetet. Úgy emlékszem, egy alkalommal, Hegymagason, Gyuri utcára néző szép dolgozószobájában ülve feltűnt, hogy egyszerű, de óriási íróasztalán két computer van. Csodálkozva kérdeztem, minek. Lefegyverzően komoly válasza az volt, hogy a bal oldalin, mintha írógép volna, megírja a szöveget, majd kézzel lemásolja papírra, ezzel végleges alakot ad neki, és a jobb oldali gépbe beírja a tiszta szöveget. Így teszek most én is, kicsit húzva a tízéves cikkből, keveset beleírva. Ez tán jobb, mint az anekdoták.

A szövegek, amelyeket Konrád *A láthatatlan hang*-ban közöl, fogalmazásukat tekintve pontosan azonosak a korábban önállóan megjelent írásokkal. Csak néhány kivételre figyeltem fel: az *Európa köldökén* (1990) egy bekezdéséből (223. old.), amelyet akkor 1986/88-ra datált, az újraközléskor (53. old.), 1986-os keltezéssel, kihagyott egy-két mondatot. Az egyik így hangzik: “A zsidóságból valahogy kiléptem.” Egy másik (221., illetve 49. old.): “Ha a zsidók kollektíven vállalják a szenvedés elviselésének érdemét, akkor kollektíven kell vállalniuk a szenvedés okozás ódiáját is.” A kihagyott mondatok fenntartásokat fogalmaztak meg, finoman és óvatosan, s a vállalás általános gesztusa mellett; de azért fenntartásokat. Az utólagos *deleatur* azt jelzi, hogy Konrád időközben, visszamenőleg is, szorosabbra húzta kapcsolatát a zsidósággal. Nem a személyes talán, ez bele van égetve az élményekbe, adottság: a nyilvános vállalást. Ez adja *A láthatatlan hang* igazi jelentőségét.

Konrád szorgalmas, munkás író. Ez a kötet is folyamatos, kitartó munka eredménye. Elmélkedéseinek, de legalábbis gondolkodása egy nagyon tág

tartományának a szellemi kvintesszenciája: aszú vagy párlat. (A metaforával a minőséget is jelezni akarom.) A töprengés folyamatosságát Konrád most külső, jelképes formában is kifejezésre juttatta azzal, hogy önálló – és egymáshoz tárgyukat tekintve csak lazán kapcsolódó – cikkeinek gyűjteménye ebben az új gyűjteményben folyamatos bekezdés-sorszámozást kapott (1–375). Ez az eljárás önmagában is figyelmet érdemel. A numerikus szervezettséggel Konrád a szöveg(ek) belső egységének formai keretét teremtette meg. Úgy sejtem, egy kicsit a Biblia-szerűséget is jelezni akarta: a Biblia – a régi fordításokban – külön bekezdésbe tördelt mondatai számozva vannak. A Bibliában, ez a zsidó tanítás, nincs előbb és később, minden egyidejű (egyidejűleg érvényes benne), azaz egyik rész magyarázza a másikat. Konrád könyvét is egyetlen gesztusnak kell tekintenünk.

Konrád, mint ezt egy korábbi tanulmányából tudjuk, egyetemi szakdolgozatát Pap Károlyról írta (1956). Maga idézi fel a kiadatlan dolgozat egyik végkövetkeztetését, hogy Pap Károly “a maga krisztianus messianizmusával” belement “a populista–nacionalista kelepccébe” (*Az újjászületés melancholiája*, 272. old.). Ez a formula roppant fontos, mert kijelöli Konrád kritikai gondolkodásának irányát. *A láthatatlan hang*-ban ő is zsidó gondolkodóként lép elénk. Gondolkodása azonban nem Pap Károly vallási nacionalizmusba vivő hagyománya. Becsüljük Pap Károlyt, amiért és amennyire lehet; magam is, másfél vagy két évvel később, mint Konrád, játszottam a gondolattal, hogy róla írom majd a szakdolgozatomat. De a “sebek és bűnök”-gondolat – szerintem – nem követnivaló hagyomány. Mindenesetre, Konrád éppen nem ehhez csatlakozik, hanem – anélkül, hogy hivatkoznia kellene rájuk – Komlós Aladárhoz és Tábor Bélához, akik a magyar kultúrán belül, és a társadalomban is, az önálló zsidó szellemi identitás megfogalmazásában példát mutattak, olyannyira, hogy ma már valóságos prófétáknak láthatjuk őket.

Konrád könyve az identitás problémáival foglalkozik. Ír a zsidó identitásról a diaszpóra körülményei között, a zsidó identitásról a magyar történelemben és Európa történelmében, és a zsidó identitásról Izraelben. A személyes és a csoport-identitás problémáiról. A politikai közegről, és Izrael sajátos – zsidó szempontból sajátos – viszonyairól. Ír saját Izrael-élményeiről is, persze. Ez utóbbiak nemcsak számára jelentősek: olvasva is szívet melengetők. Mindenki, akinek az elmúlt időkben volt alkalma Izraelben lenni, láthatja a könyvben, Konrád sok mindent átélt abból, amit ő maga, s meg is fogalmazza pontos szavakkal, mit jelent Izrael a hosszabb-rövidebb időre odalátogató, rokonait fölkereső, a tudatos viszony nélkül is régmúltjának élet-mozzanataira rácsodálkozó, az antiszemitizmustól-féltében alternatívát kereső diaszpóra-zsidónak. Mit jelent Izrael egy magyarnak, aki történetesen zsidó. Egy embernek.

Konrád a csoport-identitás ellen beszél, ezt a tömeggé darálás technikájának tekinti. Mint ahogy elutasítja a kollektív bűn fogalmát is. A személyes választást és a személyes felelősséget hangsúlyozza. Ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy nem lehet kilépni abból a helyzetből, amelyet az ember születésével, családi közegével örökölt. Születési identitásunk adottság. Nem lehet kilépni az adott emberi helyzetek akcideneciáiból: ezek a születésünk előtti állapotok hatása ránk. Azt, hogy minek születünk, magunk nem változtathatjuk meg, legfeljebb módosítani tudunk rajta, nincs más választásunk, és ebből az adottságból kell kialakítanunk most már felelős személyiségünket. Nem a születésünkért vagyunk felelősek: tetteinkért és

gondolkodásunkért. És ez az identitásnak éppúgy komponense. Vagy még inkább. A zsidó hagyomány a felelősségre épül.

Konrád, a szelíd gondolkodó legerősebb aggálya éppen az ethnikai választóvonalak mentén való identitás-kereséssel szemben van. Európa politikai történelmében – és jelenében. Nem az identitás keresése a baj; ez természetes törekvés. Az ethnikai politizálás inkább. Vagy a származás értéké, jogcímé, sőt, erkölcsi minőséggé emelése. Mi több, másokkal szembeni lebecsülés vagy kizárás kritériumává tétele. Olvassuk Konrád szavait úgy, hogy a zsidó szó helyett ezt olvassuk: magyarországi román, vagy magyarországi cigány, vagy éppen romániai / erdélyi magyar, szlovákiai, szerbiai / vajdasági magyar: ezeknek a helyzeteknek pontosan ugyanaz a morfológiájuk. A zsidó diaszpóra története, és igen, éppen a Holocaust, megtanította mindenkinek, aki egyáltalán tanulni tud a megtörténekből, hogy ha nem fogadjuk el teljes jogú magyarnak, a jogi státus minden jogi és jogon túli következményével, a Magyarországon élő zsidót, cigányt, akkor nem emelhetünk szót, mondjuk, az erdélyi magyarok érdekében sem.

Hogy magyar-e, aki Magyarországon él, magyarul beszél, a magyar kultúrában nevelkedett, és szolidaritást tart fenn, vállal a többi magyar állampolgárral, a magyarországi zsidók esetében ma csak a szélső-“jobb” vonja kétségbe. A cigányokkal kapcsolatban már sokkal szűkebb körben van konszenzus. De hogy azok, akiket egyébként az iménti kritériumok határoznak meg, lehetnek-e mindamelllett – nincs jobb szavam rá – teljes körű zsidók is, ritkán tárgya a nyilvános beszédnek. (Még az sem biztos, hogy az érintettek akarnak-e.) Bibó István írta (1948): “Számításba kell vennünk annak a tisztító hatását is, ha a külön zsidó öntudat vállalása és megszervezése számára tiszta és szabad lehetőségek jönnek létre.” Konrád könyve éppen azzal teremt új helyzetet az identitás-vitákban, hogy vonzóan mutatja be a szekuláris zsidó identitás egy személyes változatát: hogy lehet, és akarni kell, Magyarországon is zsidónak lenni.

Konrád nem tartja elégségesnek a kettős identitás elméletét, amely az 1990-es években oly erős visszhangot váltott ki, pozitív felhangokkal, Magyarországon. Az ő számára az individuális identitás feltétlenül személyes, éppen ezért komplex, sok tényezőből álló jelenség. Az amerikai meghatározások, például a WASP – fehér, angol-szász, protestáns –, amely szinte jelkép értékű formulává vált, csak az első lépés a komplex meghatározás személy-fölötti szintje felé, de már ez is több tényezőt foglal magában. Említék egy másik példát is, olyant, amely közel áll Konrád izraeli helyzetképehez. Arab – keresztény – izraeli, Jeruzsálemben. Ez ugyanazt a személyt jelenti, sőt, ugyanazt a társadalmi csoportot. Amikor a mesterségesen felszított *intifáda* legtüzesebb napjai voltak, tapasztalhattuk, hogy a jeruzsálemi keresztény arabok némely dologban más véleményen voltak, mint a palesztin szervezet hívei és uszító ügynökei, és a rakéták napjaiban – Szaddám Huszejn pokoli ünnepén – ők nem táncoltak a háztetőkön.

Konrád értelmezésében az identitás keresése és fenntartása, a tudatosság szintjén, jellegzetesen értelmiségi reflexivitás. Kíváncsiságból kicéduláztam a könyvet abból a szempontból, hogy mi benne a zsidó tudás, mi az, amit a szó hagyománytartó értelmében is el lehet fogadni egy magát nem a vallás koordinátái között meghatározó személyiség kötődésének a zsidó hagyományhoz.

Konrád tud arról, hogy a zsidóság nem toboroz betérőket, az önként jelentkezőket lebeszéli, a betérési ritust halasztja. Tud arról, hogy az alijának legalább két értelme van: felhívás a Tóra-olvasáshoz és Jeruzsálembe / Izraelbe menés, az ő szavával: “fölvándorlás”. Tud arról, hogy mit jelent a kohanita származás, és megemlíti a könyv két helyén is, hogy maga is ehhez az ághoz tartozik. Tud “360” vallási parancsról – igaz, hogy ebben nem egészen pontos, az ő számához még hozzá kell adnunk 5-öt (365 negatív parancsolat), és még 248-at (pozitív parancsolatok), így jön ki a tényleges 613, a *TRJ”G (tarjag) micvot*, amely összesen, e betűk számértéke mutatja, 613; de mindenestre, tud arról, hogy nagyon sok *micve* van. Tud a szív körülmetéléséről – “a szív körülmetéletlensége” a próféták feddő formulája (Jer. 9,25; Ez. 44,9). Tud a *kóser* és a *tréfli* kibékíthetetlen ellentétéről; az engesztónap előestéjéről (ez a *Kol nidré* esti istentisztelet); a “tanulás” (értsd: közös Talmud-olvasás) ima értékéről. Tud a “cionista” táncról – ez a hóra, a közelmúltban már táncházakban is műsorba került. Tud a jó és rossz tudásáról, amely a Genesis (2,17) nyomán közhasználatú kifejezéssé vált. Tud a Tóra-tekerccsel mint menyasszonyával táncoló jámbor zsidó férfiről – aki rendszerint hászid rebe. A “vagyok, aki vagyok” formuláról (Ex. 3,14); az ima előtti kézmosásról, ami különösen bensőséges tudás, mert ez inkább csak a hagyománytartók szűk körében szokás. Stb. El lehet fogadni valódi hagyománykeretnek azt, ami Konrád személyes élménye, emléke.

Konrád szavai a Holocaustról, a deportálásokról, rokonai sorsáról, saját sorsáról, s különösen egy könnyű – látszólag könnyű – tollal megírt emlékező írás a legszebb lapok, ha szabad e szörnyűséges tárgy kapcsán a szép szót használni: a legszebb lapok közé tartoznak, amelyeket a magyar irodalomban a nemzet és a zsidók tragédiájáról írtak: egy kisfiú megmeneküléséről, bíráló-ironikusságában megrendítően.

Konrád könyvét a magas intellektuális szintű racionalitás jellemzi a vallással kapcsolatosan, viszonya a zsidó valláshoz, ezt megismételnem talán fölösleges is, nem éppen a *somré sabbát*, a szigorúan szombattartó orthodox zsidóké, hanem éppen az, amely a lehető legszélesebbre nyitja az utat a zsidó identitás fenntartása előtt, a szombat-örzéstől egészen a vallással mit sem akaró szekuláris zsidó identitásig. [A *Fenn a hegyen*-ben (a “vékony” kiadásban a 49–50. old., a “vastag”-ban, másképpen tördelt bekezdésben, 60. old.) leírta azt is, hogy anyjával hajdan egyszer “sült, fokhagymás disznókolbász”-t vittek haza a berettyóújfalui piacról, s apja, aki ragaszkodott a kasruthoz, benyitva a konyhába, “mindent látott, és úgy tett, mintha nem látott volna semmit sem”: leírt egy életformát, kisebb-nagyobb lazaságokkal, amely életforma e hangulatos leírását, pillanatképét fel akarom venni a “Források és dokumentumok a zsidók történetéhez Magyarországon” című, készülő szöveggyűjteményembe.] Konrád mint itthon ellenzéki, helyesebben, már száműzött, de mégis, inkább mint kritikai értelmiségi megy el Izraelbe, helyzet-leírását az akkori magyar közállapotok bírálatává hegyezi ki, és a zsidó téma csak ürügy számára ahhoz, hogy az izraeli helyzetről kifejtse gondolatait, bírálatot is. Izraelben is gyakorolja a haza-bírálat jogát. Izraelben, ezt sokan tapasztalhatták már, nem nagyon szeretik, ha a frissen megérkező *ole hadas* vagy a vendég rögtön bírálgatni kezd, mert – mondják – ott kell élni ahhoz, hogy az ember jogot szerezzen a bírálathoz. Konrád úgy tartja, hogy ahol vagyunk, bírálunk ott kell: mindig kritikailag kell néznünk körülményeinket. Modern zsidó identitás, egy modern zsidó értelmiségi szellemi magatartása az, ami a könyv Izrael-szövegeiből kibontakozik. Dicsérni látogatóban

szokás, ott illik is; a hazát kemény bírálóat illeti. A bibliai próféták, Jeremiás, régi református prédikátorok, Kölcsey erkölcsse ez.

Furcsa volna, ha most arról kezdenék elmélkedni, hogy Konrád magyar író-e, zsidó író-e, Konrád mint személy magyar-e vagy zsidó. Az egész könyv – nem indulatos, hanem szelíd, nem elutasító, hanem szeretettel teljes – érv amellet, hogy ez a kérdés: rossz. Azt mondja, hogy amikor ír, nem mint zsidó ül az íróasztalnál. Ugyanakkor az, amiről ír, alapvetően a zsidó sors és egy zsidó személynek, ha tetszik: a zsidó személynek a helyzete. Az ő számára a zsidó irodalom része olyan mű is, amelyben nem is fordul elő a zsidó szó, csak éppen azt a helyzetet írja le, amelyben a zsidók helyzete mint probléma fölmerül. Ha azt állítanám, hogy Konrád zsidó író, ugyanazzal a gonosz és hamis eszközzel élnék, mint amellyel Kolosváry-Borcsa az indexre teendő szerzők jegyzékét állította össze 1944-ben. Konrád könyve éppen arról szól, hogy ezeket az egytényezőjű klasszifikációkat egyszer s mindenkorra el kell utasítanunk; arról, hogy egyszerre lehet valaki magyar író és zsidó író; magyar értelmiségi és zsidó értelmiségi; magyar, kozmopolita és zsidó.

Mi Konrád 375 számozott bekezdésre tagolt szövege? Nem más, mint beszéd arról, amiről általában nem szoktunk beszélni, amiről egy időben nem volt szabad, nem lehetett, amiről nagyon sokan nem akarnak, vagy nem mernek, vagy nem tudnak beszélni. Nyilvános beszéd arról, hogy kik vagyunk. Akár zsidónak születünk, akár magyarnak, izraelinek vagy amerikaiaknak.

Konrád a nyilvános beszédet gyakorolja; szándékosan nem a hasonló jelentésű publicisztika szót használom most. Mert könyve igazi *szép*-irodalom – emlékezzünk a magyar régiség *szép-literatúra* szavára. A könyv egy olyan erényt is felmutat, amely igazi gyönyörűséget okoz. Szinte a szöveg harmadát is át lehetne venni akár egy aforizma-, szentencia-, apophthegma-gyűjteménybe. A gondolatok úgy vannak megfogalmazva, hogy az ember agya rögtön zakatolni kezd, milyen jó lenne egy egész cikket kerekíteni egy ilyen frappáns mottó alá. Úgy vannak megfogalmazva, hogy ki lehetne plakátolni a mondatait. Konrád szövege mesterien esztergályozott és csiszolt, nyelvi formájukra nézve is gyönyörű mondásokból van összerakva – és mégis, az elbeszélő én ura maradt a kompozíciónak.

Azt hiszem, a legszebb, de legalábbis *A látogató* (1969) mellett, egyik legszebb könyve ez. [Azóta legszebb lett a *Fenn a hegyen* is.] Talán nem örül annak, hogy ezt mondom, talán mások sem értenek egyet velem: e könyv gondolatai- és mondásaitól – az itt szentenciákba préselt élethelyzetektől – visszatekintve, számomra különösen tisztán látszik, hogy még regényeinek is legtöbbször a gondolati sík az igazi erőssége, kevésbé a meseszöveg.

Konrád György klasszikus könyveket adott a kezünkbe. A *klasszikus* jelzőt erősíteni szeretném azzal, hogy kibővítem: modern klasszikus. Ezt is kibővítem, hogy hozzáteszem: az elfogulatlan másként gondolkodás klasszikusa. Még tovább erősítem, hozzátéve: a szelíd, de nem megalkuvó kritika és a toleráns töprengés klasszikusa.

Isten éltesen, Gyuri, bis hundert-und-zwanzig!

Komoróczy Géza

1997 / 2008-02-28